

SZEMANTIKAI KÜLÖNBSÉGEK AZ [e] HANG FONÉMAVÁLTOZATAIT TARTALMAZÓ SZÓALAKOKBAN

LŐRINCZ GÁBOR

Selye János Egyetem,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
945 01 Komárno, Bratislavská cesta 2332
kiscsakany@gmail.com

Kivonat: A magyar nyelvben többféle *e*-hang található, melyeknek megítélése az egyes nyelvváltozatokban eltérő: a köznyelvben és néhány nyelvjárásban fonémavariánsként, míg a nyelvjárások legtöbbször különálló fonémaként kezelik őket, mivel jelentésmegkülönböztető szereppel bírnak, különböző jelentésvizonyokba besorolható szóalakokat hozva létre.

Kulcsszavak: fonémavariánsok, önálló fonémák, jelentésvizonyok, homonímia, poliszémia, variánsok, jelentésmegkülönböztető szerep

Bevezetés

Minden nyelv alapvető tulajdonsága a változékonyság, azaz a variabilitás. A nyelv különböző változatokban él, és a változékonyság minden nyelvi szinten megmutatkozik. „A nyelvi változó alternatív nyelvi lehetőségek – legalább kétagú – együttese egyazon dolog, jelenség, funkció kifejezésére. Nyelvi változók valamennyi nyelvi szinten előfordulnak” (Kiss 2002: 62).

1. Elméleti alapvetés

A rövid bevezető rész sejteti, hogy a munka egészét a változatosság és a kettősség fogja meghatározni: a köznyelv és a nyelvjárás, az írás és a kiejtés, a variativitás és a jelentéskülönbség kettőssége. Ez a kettősség sokszor szemantikai szembenállásként mutatkozik meg. Ezen szembenállás/kettősség középpontjában az *e*-féle fonémák állnak. Ezt a megnevezést a *Magyar nyelvtörténet* című tankönyv (Kiss–Pusztai 2003: 698) és a *Kiejtésünk változásai* című cikk (Wacha Imre 2000: 60) nyomán használom, mert véleményem szerint jól tükrözi a kiinduló problémát.

A magyar köznyelv magánhangzó-állománya hét rövid és hét hosszú magánhangzót ismer. Vannak azonban olyan nyelvváltozatok, melyek magánhangzó-állománya jóval nagyobb számú. A közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió csallóközi – szigetközi nyelvjárási csoportjában például négyféle *e* fonéma használatos: *e*, *ĕ*, *ē*, *ä*. (vö. Kiss 2003: 271–272). Felvetődik a kérdés, hogy ezek önálló fonémáknak vagy egy fonéma variánsainak (allofónjainak) tekinthetők-e? A kérdés eldöntése nem egyszerű.

A köznyelv alapja az észak-keleti nyelvjárási régió, mely nem ismeri a zárt *ĕ*-t (Kiss 2003: 45). Köznyelvi szempontból tehát a zárt *ĕ* a köznyelvi *e* variánsának (allofónjának) minősül (Csernicskó–Hires 2008: 35). Ezt támasztja alá a következő megállapítás is: „...a budapesti köznyelvben az etimologikus zárt *ĕ*-k helyén a nyílt *e*-k vannak túlsúlyban, az *ē* fonémaérték nélküli variánsként elenyésző számban ugyan, de képviselteti magát a budapestiek kiejtésében...” (G. Varga 1968: 32). További érv a fenti megállapítás mellett, hogy egy Budapesten elvégzett kutatásból (BUSZI-2, 2009) kiderül, hogy 50 adatközlő közül a [*hĕgyĕs*] – [*hĕgyes*] szópárt csupán 14-en ítélték különböző jelentésűnek. Közülük nyolc

bevándorló (nem tősgyökeres budapesti), egy pedig sokat élt vidéken (Hattyár–Kontra–Vargha 2009: 455–459). Wacha Imre (2000: 60) megjegyzi, hogy a zárt *ë* visszaszorulóban van az egész ország területén mind a nyilvános beszédben, mind a közéletben. Ezt a megállapítást támaszja alá Zimányi Árpád is: „...mivel írásban történő jelölése nem honosodott meg, és csak a kiejtésben őrződhetett meg, a zárt *ë* egyre jobban visszaszorul (Zimányi 2001: 9). A szerző megjegyzi azt is, hogy a lakosság kb. 60%-a tudja megkülönböztetni a zárt *ë*-t, ezért nem csupán nyelvjárási jelenség, bár a nagyvárosiak beszédéből valóban hiányzik (vö. Zimányi 2001: 9). Erről a kérdésről azonban nem mindenki vélekedik így! Vannak, akik az *ë*-zést köznyelvi jelenségnek tartják, amit azzal indokolnak, hogy a tíz nyelvjárásterületből csak kettőben nem ismerik a középzárt *ë*-t, így a beszélők nagyobb része ismeri és használja is azt: „Igaz, hogy a nyelvjárásokban él a legtisztábban, de nem egyetlen nyelvjárásban, hanem majdnem mindenben, és a vidéki városi, művelt nyelvben is“ (Buvári 2006: 119).

Nyelvjárási szempontból a zárt *ë* és a nyílt *e* külön fonémának minősülnek azokban a szavakban, amelyekben a fonémaváltozat a szó elsődleges fogalmi jelentésének különbségét eredményezi. Imre Samu megjegyzi, hogy semmi jel nem mutat nyelvünkben az *ë*-*e* fonémák összemosódására, egységesülésére (vö. Szabó 1971: 7). Érdekes tény továbbá az is, hogy az egyetlen *e* hangot használók kiejtéséből nemcsak a (közép)zárt *ë* hiányzik, hanem a még nyíltabb *ä* is. (vö. Buvári 2006: 119). Az igen nyílt *ä* viszont a nyelvjárásokban is csak fonémavariánsként él, mert nem rendelkezik jelentésmegkülönböztető szereppel. Ezt támasztják alá a nyelvtörténeti kutatások adatai is, melyek szerint a nyílt *ä* egyetlen nyelvtörténeti korban sem jelenik meg önálló fonémaként (vö. Kiss–Pusztai 2003: 123, 318, 605). Jelen munka célja leírni azon szavak jelentésbeli viszonyait, melyekben jelen van az *ë*-*e* kettősség/szembenállás.

Mivel a magyar helyesírás nem jelöli az *ë* hangot, ezért a vizsgált szóalakok írásképe minden esetben teljesen azonos lesz, a kiejtésük azonban nem. A kiejtés esetében újra kettősséggel/szembenállással találkozunk, mert az összes szóalak többféleképpen realizálódik ugyan, de egyes esetekben ez nem eredményez jelentéskülönbséget, más esetekben viszont igen. Szeretném hangsúlyozni, hogy ez a megállapítás természetesen csak azon nyelvváltozatok esetében igaz, melyek ismerik a zárt *ë*-t. Ahhoz, hogy ezt a jelenséget szemantikailag is értelmezni tudjam, először röviden át kell tekintenem a lexikológiai jelentésviszonyok néhány típusát (homonímia, polisziémia), ill. azok egymáshoz való viszonyát.

1.1. Lexikológiai jelentésviszonyok

A lexikológiai jelentésviszonyok szorosan összefüggnek egymással, sokszor nehéz eldönteni, hogy bizonyos lexéma melyik jelentésviszonyba tartozik. De még ha ez sikerül is, a szótárak besorolása sokszor akkor is önkényes. Különösen érvényes ez a polisziémiára és a homonímiára (vö. Lőrincz 2009: 57–58).

1.1.1. Polisziémia

A polisziémia esetében egy lexémának két vagy több jelentése van, ezek a jelentések egymással motivikus kapcsolatban állnak. Ha ez a szemantikai kapcsolat nem motivikus, akkor már külön lexémákról, azaz homonimákról kell beszélnünk (vö. Lőrincz 2009: 55).

1.1.2. Homonímia

A homonímia azonosalakúságot jelent. A homonimákat több szempont alapján lehet osztályozni, én most kettőre szorítkozom: az alakira és a közlésmód szerintire. Alaki szempontból a homonimák lehetnek szótári homonimák és grammatikai homonimiák. A szótári homonímia esetén a két szó szótári alakja teljesen azonos, nyelvtani homonímia esetén pedig különböző morfológiai szerkezetű szóalakok esnek egybe (vö. Károly 1970, Lőrincz 2009: 69).

A közlésmód szerinti besorolásnál három eset különíthető el: ejtési+helyesírási, csak ejtési (homofónia), csak helyesírási (homográfia). A homográfia esetében arról van szó, hogy két kifejezés írásképe azonos, kiejtésük azonban nem, azaz két (vagy több) ejtési lehetőség létezik (*ceruza* – *cěruza*). A homofónia éppen a fordított eset: a kiejtés ugyanaz, az írásban viszont két külön szóalak szerepel, amelyeknek a jelentésük is eltérő (*foglyuk*–*fogjuk*) (vö. Károly 1970).

1.1.2.1. Álhomonímia

Az álhomonimák (ÉrtSz. I. 1978: XVII–XVIII.) érdekes csoportot alkotnak! Ezek olyan szavak, melyeknek alakja megegyezik, valószínűleg azonos eredetűek, de bizonyos jelentésükben eltérő ejtésűek ([*hěgyēs*] – [*hěgyes*]).

1.1.2.2. Variánsok

Lexikai és grammatikai variánsokról akkor beszélünk, ha két vagy több nyelvi elem alakilag kismértékű – nem morféma-, csak fonémaértékű – eltérést mutat, de denotatív jelentéseik azonosak. Eltérések a pragmatikai jelentéseikben lehetnek (vö. Juhász 1980, Lőrincz 2009: 100).

2. Az *e*–*ě* oppozíciójából adódó homonímia vizsgálata konkrét szóalakokban

A munkámban elemzett példák nagy részében a homonímia azon fajtájára találunk példákat, amelyet a szakirodalom homográfiának (vö. Károly 1970) nevez. Ez a magyarban nem túl gyakori, de meglévő jelenség! A XIX században az akadémiai helyesírás kialakításának előmunkálatai során is lezajlott egy vita, melynek tárgya az *ě* írásban való jelölése volt. Többek közt Versegly Ferenc is kardoskodott amellett, hogy a köznyelvi *e* és a zárt *ě* jelölésére más-más betűt használjanak, jelezve, hogy egyes esetekben az *e*–*ě* szembenállás jelentésmegkülönböztető szerepű lehet (vö. Kiss–Pusztai 2003: 698). Itt szeretném jelezni, hogy a dolgozatban ismertetett példák mindegyike saját gyűjtésem.

2.1. A homonímia esetei

Nézzünk példákat azokra a lexémákra, amelyekben az *e* és *ě* fonémáknak a kiejtésben jelentésmegkülönböztető szerepük van – kontextus nélkül is!

2.1.1. Szótári homonimák

A [*měgvēsžek*] – [*měgvesžek*] lexémák közül mindkettő egyes szám 1. személyű, jelen idejű igealak. A két igealak mai nyelvünkben két különböző lexéma egy-egy paradigmatis alakja. Az első, '*megvásárol*' jelentésű ige szótári töve iktelen (*megvesz*) a második, a '*věgső romlás, pusztulás állapotába jut*.' (ÉKsz. 2004: 1451–1452) jelentésű ige töve pedig ikes (*megveszik*). Ezt a jelenséget a szóhasadás körébe is besorolhatjuk. Szóha-

sadásról akkor beszélhetünk, ha a nyelvben egy szó két vagy több alakváltozatra válik szét, melyek közt teljes vagy részleges jelentésselkülönülés következik be (vö. Grétsy 1962: 16). Így tehát a [mëgvësëk] – [mëgvësëk] alakok teljes szóhasadás következtében létrejött önálló lexémák homonim szóalakjai (vö. Lőrincz 2009: 104). A közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió csallóközi–szigetközi nyelvjárási csoportjában a két ige ezen jelentésbeli különbsége megmutatkozik a kiejtésben is. Pl.: *Ma minden szükséges dolgot [mëgvësëk]. [Mëgvësëk] egy korsó sörért!*

Ugyanezt állapíthatjuk meg a különböző szófajú [nem] – [nëm] szó pár esetében is, amelyek közül az első főnév, a második pedig tagadószó. A főnév jelentése 'élőlénynek hím, ill. férfiúi v. nőstény, ill. női jellege.' (ÉKsz. 2004: 971). Pl.: *Éva a gyengébbik [nem] képviselője. Én oda többet [nëm] megyek!*

A [szeg] – [szëg] szóalakok esetében az első egyes szám 3. személyű, jelen idejű igealak, a második főnév. Az ige jelentése 'ruhaanyag szélét visszavarrja és lehajtja' (ÉKsz. 2004: 1231), a főnévé pedig 'szög'. Pl. *Ha hazudsz, a fejed [szegëm]! Azt hagyd, mert az az én [szëgem]!*

2.1.2. Álhomonimák

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában (TESz. 1970: 82–83) a *hegy* szónak három jelentése van: 1. dombnál magasabb kiemelkedés a föld felszínén 2. valaminek a csúcsa 3. rakás, halom. A szótár nem különbözteti meg az *e–ë* hangokat, így nem tesz különbséget az egyes lexémaváltozatok között sem. Mivel egyazon lexéma egymásból levezethető, metaforikusan motivált jelentéseiről van szó, itt a poliszémia jelentésviszonya áll fenn. A *Magyar nyelv értelmező szótára I.* (1978) viszont ezt a szó párt az álhomonímia kategóriájába sorolja, mivel a kiejtésben többféleképpen is realizálódhat. Az orosz szakirodalom pontosabban érzékelteti ezen jelenség kényes mivoltát, mert a hasonló jelenségeket szétválogatva poliszémia útján létrejött homonímiaként jegyzi (lásd Lőrincz 2009: 70). Pl.: *Ez a ceruza nagyon [hëgyës]. Skócia nagyon [hëgyes] vidék.*

2.1.3. Grammatikai homonimák

Grammatikai homonimákon a morfológiailag különbözőképpen felépülő morféma-szerkezetek egybeesését értjük (vö. Károly 1970).

A [vertëk] – [vertëk], 'üt' igealakok grammatikai jelentésükben térnek el. Az első alak többes szám 2. személyű, jelen idejű, a második alak pedig többes szám 3. személyű, múlt idejű. Pl.: *Ha nem [vertëk] meg, hálás leszek nektek! Jani, téged kik [vertëk] meg ilyen csúnyán?* A fenti példák analógiájára még több olyan igt is fel lehetne sorolni, amelyek a grammatikai homonímia körébe rartoznak: *nyel, kel, nyer, fej* stb. A *nyel* és a *kel* (ill. több hasonló, *l*-re végződő ige) alaki szempontból nem teljesen illenek a sorba, mert esetükben egyes nyelvjárásokban ún. pótlónyúlás történt: tehát nem [nyeltëk] – [nyeltëk], [keltëk] – [keltek] hanem [nyëtëk] – [nyëtëk], [këtëk] – [këtëk] ejtési formákban realizálódnak. Azonban ezekben az alakokban is tetten érhető az *e–ë* szembenállás jelentésmegkülönböztető szerepe.

A *mer* 'bátorkodik' jelentésű ige két alakja is grammatikai homonima: [mertëk]–[mertëk]. Az első többes szám 2. személyű jelen idejű, a második többes szám 3. személyű múlt idejű alak. Pl.: *Ők nagyon sok mindent meg [mertëk] tenni. Ha meg [mertëk] ütni, nagy bajba kerülhettek!*

A [menték] – [mënték] – [mëntek] lexémákat azért tárgyalom külön, mert kevert kategóriának számítanak, ugyanis besorolhatóak mind a lexikai, mind a grammatikai homonímia tárgykörébe. Három ejtési mód létezik a két homonim ige különböző alakjaiban.

1. [menték] a 'ment' ige egyes szám 1. személyű, jelen idejű alakja, a [mënték] a megy igehez tartozó többes szám 2. személyű jelen idejű alakjai: grammatikai homonimák.

2. A [mëntek] és a [mënték] a 'megy' ige két különböző grammatikai alakja, közülük az első többes szám 3. személyű, múlt idejű alak, a második pedig többes szám 2. személyű jelen idejű, tehát szintén grammatikai homonimák. Pl.: *Azt írta a horoszkópom, ma meg[menték] valakit. Ma [mënték] Pozsonyba kirándulni? A gyerekek tegnap [mëntek] először iskolába.*

2.2. Ingadozások a kiejtésben

Nézzünk példát most olyan lexémákra, amelyek ejtésében ugyan többféle *e*-hang realizálódik, és ezek szintén a homonímia tárgykörébe sorolhatók, ugyanis kiejtésük szintén kétféle, de a jelentéskülönbséget nem az *e-ë* oppozíció biztosítja, mert ejtésük mindkét lexéma paradigmatiságukban ingadozik.

A [verëm] – [verem] szópár esetében valódi lexikai homonimákról van szó, mert az első lexéma egyes szám 1. személyű jelen idejű ige, a második viszont főnév. Ebben az esetben saját nyelvi tapasztalataim (csallóközi–szigetközi nyelvjáráscsoport) is azt mutatják, hogy a kiejtés mind a két lexéma esetében ingadozik. Pl.: *Én ezt a gyereket [megverëm]! Úgy [megverem], hogy soha nem felejtí el! Ott a [verem], vidd le a zöldséget! Aki nem dolgozik, a [verëmbe] való!*

A [merëm] – [merem] lexémák esetében mind a két alak egyes szám 1. személyű jelen idejű ige, csak az első jelentése 'Van bátorsága valamit tenni', a másodiké pedig 'Folyékony anyagból valamivel kiemel valamennyit' (ÉKsz. 2004: 921). A *mer*¹ és a *mer*² igeik lexikai homonimák, amelyeket a kétféle *e*-hang hoz létre. Pl.: *A gödör megtelt esővízzel, ezért [kimerëm]. Ki [merem] jelenteni, hogy ez hazugság! Azt gondolod, hogy nem [merëm] megtenni? Ki[merem] a maradék levest tálból.*

2.3. Ingadozások a kiejtésben jelentésváltozás nélkül

Az általam vizsgált példák utolsó csoportjába olyan lexémák tartoznak, melyek kiejtése ugyan különbözik, de denotatív jelentésük megegyezik, ezért ezek egymás ejtési és alakvariánsainak is tekinthetők. Ezeket a lexémákat egy *Kiejtési szótár* (Fekete 1990) alapján a teljesség igénye nélkül közlöm: [ceruza] – [cëruza], [fëstő] – [festő], [alárendeltség] – [alárëndeltség] – [alárendeltség], [amejik] – [amëjik], [negyedike] – [nëgyedike], [becsüledbeli] – [bëcsüledbeli], [szerv] – [szërv] stb.

A munkát nem lehet befejezni anélkül, hogy említés ne esne a *Helyesen ë-jelölő* (Novák–Endrédi 2005) eszközről. Ez egy olyan számítógépes program, amelynek helyesen és kövekezetesen kellene jelölnie a köznyelvi írott szövegekben az *ë*-t. Ha az ember beír egy *e*-t tartalmazó szót, a program azt átalakítja *ë*-s formára. Azokban a kifejezésekben, ahol az *ë*-nek jelentésmegkülönböztető szerepe van, a program több lehetőséget is felajánl, jelezve a különbségeket. Ez az összes elemzett példám (*hegyes, vertek, mertek, mentek, megveszek, nem, szeg*) esetében így történt, azaz feltételezésem bebizonyosodott. Azokban az esetekben, ahol bár több ejtési lehetőség van, de a jelentés megállapításához szükség van a kontextusra, már nem így történt. A program minden esetben csak az *ë*-s formát ajánlotta fel ([verëm], [merëm]), ezért arra gondoltam, hogy saját nyelvi tapasztalataim nem helye-

sek, így ellenőriztem azokat a szavakat is, amelyek ejtése különböző, de elsődleges fogalmi jelentésük megegyezik, azaz egymás variánsai. Az eszköz ebben az esetben is csak az *ë*-s formát ajánlotta fel ([*alárëndéltés*], [*amëjik*], [*nëgyedike*], [*bëcsüledbeli*], [*szërv*]). Ez bizonyította számomra, hogy nem a saját nyelvi tapasztalataim helytelenek, hanem az eszköz az, ami nem minden esetben jelöli következetesen az *e-ë* szembenállást. Bizonyítja ezt továbbá a *Kiejtési szótár* (Fekete 1990) is, ahol az ejtési variánsok megjelennek. A *Kiejtési szótár* viszont, bár az ejtési variánsokat jelöli, a jelentéskülönbségeket nem, sőt azokat a lexémákat (homonimákat), melyek esetében az *e-ë* szembenállás jelentésmegkülönböztető szerepű, sok esetben nem is tartalmazza.

3. Kutatási beszámoló

Elvégeztem egy kutatást is, mely bizonyítja a fenti megállapítások egyikét, azt, hogy az *e-ë* szembenállásnak bizonyos esetekben kontextus nélkül is jelentésmegkülönböztető szerepe van. A *hegyes* szó ejtési változatait vizsgáltam. A felmérésben csupán egy nyelvi változóra szorítkoztam, aminek több oka is van:

1. Feltételeztem, hogy ha egy esetben igazolást nyer az a megállapítás, miszerint az *e-ë* szembenállás egyes esetekben jelentésmegkülönböztető szerepű, akkor bizonyítottnak tekinthető a többi esetben is.

2. Az összes többi lexéma, melyekben az *e-ë* szembenállás kontextus nélkül is jelentésmegkülönböztető szerepű, leellenőrizhető a *Helyesen ë-jelölő* számítógépes eszközzel, így hiteles nyelvi adatként kezelhető.

3. A *BUSZI-2* által vizsgált hangsorok között is a *hegyes* szó szerepel (igaz, ott annak bizonyítására, hogy a budapestiek beszédében a zárt *ë* csak fonémavariánsként él, de nincs jelentésmegkülönböztető szerepe).

4. A rendelkezésemre álló idő is korlátokat szabott a vizsgálódásaimnak.

Hipotézisem szerint az általam vizsgált adatközlők (mivel viszonylag homogén közösségről van szó) az adott hangsorokat 95–96%-ban ugyanúgy ejtik majd ki. Feltételeztem, hogy ha a domborzatra gondolnak, akkor a [*hëgyes*] hangsort fogják kiejteni, ha pedig olyan tárgyra, ami csúcsban végződik, a [*hëgyës*]t.

A kutatás alanyai 1930 és 1940 között született nyugdíjas bõsi férfiak, akik foglalkozásukra, iskolázottságukra és vallásukra nézve viszonylag homogén közösséget alkotnak. Azért ezt a korcsoportot választottam, mert az anyanyelvjárás jelenségei az idős emberek-nél fokozottan előtérbe kerülnek, így tőlük viszonylag „tisztá” nyelvi adatokhoz lehet hozzájutni. Ennél a korosztálynál az iskolázottság mértéke is nagyrészt hasonló, hiszen adatközlőim nagy része csupán általános iskolai végzettséggel rendelkezik, ezért az általuk végzett munka jellege is hasonló. Az adatközlők vallásuk tekintetében kizárólag római katolikusok. Az összegyűjtött nyelvjárási adatok 96 adatközlőtől származnak. A vizsgált korosztályt pontosan 125 fő képviseli, de közülük tízen különböző okok miatt nem nyilatkoztak, a fennmaradó tizenkilenc embertől pedig egészségügyi problémák miatt (hangképző szervi megbetegedések, súlyos fekvőbetegség) nem tudtam nyelvi adatot gyűjteni (vö. Kiss 2003: 167–168).

Hipotézisem bizonyítása szempontjából a megfelelő módszernek az indirekt aktív módszer mutatkozott, méghozzá azért, mert a keresett szavakhoz passzív módszerekkel hozzájutni nagyon körülményes és időigényes lett volna az adatközlők magas száma miatt. Az anyaggyűjtést elsősorban elicitációs, azaz előhívós módszerrel végeztem. Az általam előre megfogalmazott kérdésekre az adatközlőktől kapott válaszokban található adatokat

dolgoztam fel. A kutatás során a szociolingvisztika más kutatási módszereit is felhasználtam. A megfelelő mennyiségű nyelvi adat megszerzése és pontos rögzítése érdekében a legalkalmasabb módszernek az irányított vagy tematikus interjú bizonyult, mert az adatközlő az általam meghatározott témáról volt kénytelen beszélni, és így egy idő után hozzájutottam a keresett információhoz. Az adatok feldolgozásánál az önelvű leírás segítségével dolgoztam, azaz a kapott adatokat más nyelvváltozatokkal való viszonyukban nem vizsgáltam. E három módszert, valamint a leíró adekvátságot, reprezentativitást és ellenőrizhetőséget szem előtt tartva gyűjtöttem össze a szükséges nyelvi adatokat. Az a tapasztalatom, hogy a módszerek ezen kombinációja, eltekintve attól, hogy meglehetősen időigényes és fárasztó (figyelembe véve a nagyszámú adatközlőt), a vizsgálni kívánt jelenség tekintetében mégis a legcélravezetőbb (vö. Kiss 2003: 82–91).

Miután az adatokat rögzítettem, következhetett azok rendszerezése és feldolgozása. Fontos megemlíteni, hogy a vizsgálat eredményei nem mindig az általam várt hangsorokat tükrözték: pl. a [hëgyes] helyett többször [hëgyet] vagy [hëgyek] hangsor realizálódott, de ez a vizsgálat eredményét nem befolyásolta, ugyanis az *e-ë* fonémák jelentésmegkülönböztető szerepe ezen esetekben is bizonyítható. Sok esetben a [hëgyes] hangsornál a második *e* fonéma nyílt *ä*-ként realizálódott, de a kutatásom erre a hangváltozatra nem terjedt ki, így az adatok elemzése során ezt a tényezőt figyelmen kívül hagytam.

Előfordult olyan eset is, amikor az adatközlő a [hëgyes] hangsor köznyelvi alakját ejtette ki, azaz [hegyes]t mondott, és olyan is, hogy [hëgyës]t. Az adatokat a jobb áttekinthetőség érdekében az 1. és 2. táblázatban közlöm:

[hëgyes]	[hëgyës]	[hegyes]	nincs nyelvi adat
86	2	1	7
89, 58%	2, 08%	1, 04%	7, 29%

1. táblázat: A [hëgyes] hangsor ejtési variációi

A [hëgyes] hangsor esetében a 96 adatközlőből 86-an mondtak [hëgyes]t, 2-en [hëgyës]t, 1 [hegyes]t, 7-en pedig nem ejtették ki a keresett szót. Ez a vizsgált közösség 89, 58%-a.

[hëgyës]	[hëgyes]
95	1
98,96%	1,04%

2. táblázat: A [hëgyës] hangsor ejtési variációi

A 96 adatközlőből a [hëgyës] hangsor esetében 95-en mondtak [hëgyës]t, és 1 esetben hangzott el a [hëgyes] hangsor. Ez a mennyiség a vizsgált adatközlők 98, 96%-a.

A második esetben a hipotézisem megalapozottnak bizonyult, sőt az eredmény a várakozásaimat meg is haladta. Az első esetben viszont 7% eltérés mutatkozott a valóság és a feltevés között. Az eltérés abból adódik, hogy nem minden adatközlőtől kaptam meg a számomra szükséges nyelvi adatot. Véleményem szerint a felmerülő különbségeknek két fő oka lehet: 1. nyelvbtlás, azaz, ha ugyanezeket a hangsorokat újra kiejtették volna az érintett adatközlők, akkor már az ő ejtésük is megegyezett volna a többségével, 2. egyéni

nyelvhasználat következményei, melynek olyan okai lehetnek, amelyekre e kutatás nem terjedt ki. Ezen feltevésekre irányuló kutatásokat nem végeztem, így a fenti megállapítások csupán feltételezésértékűek maradnak.

Összegzés

Úgy vélem, kutatásommal elértem kitűzött célomat: sikerült bizonyítanom, hogy egy adott nyelvváltozatban az *e*-féle fonémáknak a nyelvváltozatot használó beszélőközösség számára bizonyos szóalakokban kontextus nélkül is jelentésmegkülönböztető szerepük van. Dolgozatom elméleti részében csupán egy csoportot alkotnak ezen lexémák, ezért célszerű lenne a későbbiekben a többi csoportot is megvizsgálni, amire most időszűke miatt nem kerülhetett sor.

Irodalom

- A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I. 1978. Akadémiai Kiadó. Budapest. Szerkesztette: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Buvári Márta 2006. Miért köznyelvi? *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*. Szerk. Zimányi Árpád. Eger: EKF Líceum Kiadó. 119–122.
- Csernicskó István–Hires Kornélia 2008. *Hangtan – Előadások gyűjteménye magyar szakos hallgatók számára*. Ungvár–Beregszász: PoliPrint Kft.
- Fekete László 1990. *Kiejtési szótár* (Kézirat). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hattyár Helga–Kontra Miklós–Vargha Fruzsina Sára 2009. Van-e Budapesten zárt *ë*? *Magyar Nyelv*. 105. évfolyam. 453–468.
- Juhász József 1980. Vázlatok a szó portréjához. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 99–120.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő (szerk.) 2003. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lőrincz Julianna 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás. Szemantikai alapismeretek*, Komárom: Selye János Egyetem.
- Novák Attila–Endrédy István 2005. *Automatikus *ë*-jelölő program*. In: III. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2005). Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 453–454.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2004. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabó Géza 1971. *Szemponatok az *ë*-zés vizsgálatához*. Nyelvtudományi Dolgozatok 5. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- G. Varga Györgyi 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wacha Imre 2000. Kiejtésünk változásai. In: Hódi Éva, Logos, Tóthfalú (szerk.). *Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok 2000. okt. 12., 13., 14.* 176.1. 58–72.
- Zimányi Árpád 2001. *Nyelvhelyesség*. Eger: EKF Líceum Kiadó.